

Wonen en integratiebeleid: een gemengd beeld

1. Wonen en integratie

Bij de instroom van veel niet-westerse allochtone bewoners gaat het om mensen die in sociaal-economische ontwikkeling, taal, cultuur en godsdienst ver van het Rotterdamse gemiddelde staan. Dat wil zeggen dat voor een groot deel van de inkomende bevolking achterstandsbeleid gevoerd moet worden, waarbij komt dat veel achterstandsgroepen geconcentreerd in bepaalde stadsdelen wonen (segregatie). Als allerlei vormen van segregatie (taalachterstand, opleidingsachterstand, laag inkomen, werkloosheid, uitkeringsafhankelijkheid, gezondheidsproblemen) in een buurt tegelijkertijd bestaan, dan zien we achteruitgang optreden. Achteruitgang in een buurt heeft vooral te maken met het leefklimaat. En als overlast en criminaliteit de overhand krijgen, dan is er niet alleen achterstand, maar ook verval. (Gemeente Rotterdam 2003: 11)

Dit citaat bevat de kern van de analyse van het gemeentebestuur van Rotterdam met betrekking tot de sociale staat van de stad. In deze analyse is ‘segregatie’ de centrale term; men spreekt zelfs van segregatie van gezondheidsproblemen. Concentratie en segregatie vormen volgens de bestuurders de grootste struikelblokken voor integratie: het wonen in ‘eenzijdige’ wijken verkleint de economische en culturele integratiekansen. De problemen van de stad zijn dus vooral de problemen van bepaalde buurten die te weinig gemengd zijn.

Het Rotterdamse college beschikt echter niet, evenals andere lokale overheden, over instrumenten om via het huisvestingsbeleid de bevolkings-samenstelling bij te sturen. Zo heeft het gemeentebestuur in de afgelopen decennia al meerdere malen zijn hoofd gestoten bij pogingen om etniciteit bij woningtoewijzing een rol te laten spelen. Het is zeer de vraag of het weren van individuen op basis van de nu voorgestelde groepskenmerken (bijvoorbeeld een inkomen van 120 procent van het minimumloon) wel door de rechter zal worden geaccepteerd. In dat licht hoeft het niet te verbazen

L. Veldboer | J.W. Duyvendak *Wonen en integratiebeleid: een gemengd beeld*

---

dat het gemeentebestuur, dat enerzijds problemen ziet toenemen en anderzijds weinig sturende middelen heeft, om 'onorthodoxe oplossingen' vraagt.

Het is niet voor het eerst dat woonbeleid wordt gezien als een effectieve oplossing voor bredere integratievraagstukken.¹ In dit artikel duiken we de geschiedenis in om na te gaan wat met betrekking tot minderheden de feitelijke inzet is geweest tijdens drie decennia landelijk woonbeleid. Kregen nieuwkomers specifieke aandacht of vielen ze onder algemene noemers? Stond woonachterstand centraal of gemengd wonen? En welke resultaten had het beleid (bedoeld of onbedoeld) op de woonomstandigheden van allochtonen? In de slotparagraaf staan we stil bij de bredere vraag wat woonbeleid voor integratie heeft betekend.

2. Jaren zeventig: heeft de overheid een rol bij de toegang tot de woningmarkt?

Na de oorlog, tot in de jaren tachtig, is woningnood volksvijand nummer één. Teneinde de productie van betaalbare woningen op te stuwen, neemt de overheidsinvloed snel toe via wet- en regelgeving en via bouw- en huurbeleid. Vanaf de jaren zeventig wordt de Individuele Huursubsidie (IHS) van groot belang. Door verdunning van huishoudens, een snelle bevolkingsgroei en regionale 'overbelasting' (met name schaarste in de grote steden) houdt de woningnood lang aan. Met de bouw van buitenwijken en groeikernen worden overloopgebieden voor de steden gecreëerd. De binnenstedelijke stadsvernieuwing van verpauperde vooroorlogse woninggebieden krijgt aanvankelijk vooral gestalte via sanering en reconstructie. Later komt er meer oog voor behoud van de woningen en de rechten van buurtbewoners.

Buitenlandse werknemers en rijksgenoten

Voor de meeste nieuwkomers wordt in de jaren zeventig geen actief landelijk woonbeleid ontwikkeld. Bij buitenlandse werknemers wordt dit niet nodig geacht, primair vanwege de tijdelijkheidsgedachte. De Nederlandse industrie heeft hen aangetrokken en het ministerie van VRO(M) acht zich nadrukkelijk niet verantwoordelijk voor hun opvang. Huisvesting van gastarbeiders wordt overgelaten aan de werkgevers en de gemeenten. Terwijl de gezinshereniging en -vorming eind jaren zeventig sterk toenemen, houdt het ministerie vast aan het beeld van de individuele tijdelijke arbeidsmigrant die gehuisvest is op een pensionkamer (Penninx 1979: 140). Ook op de komst van Surinaamse en Antilliaanse immigranten volgt aanvankelijk geen reactie. Dit in tegenstelling tot de opvang in een eerdere periode voor rijksgenoten uit Nederlands-Indië en voor Molukkers (Jansen 2000). In een later stadium voelt de rijksoverheid zich wel gedwongen actie te ondernemen om de steden te ontlasten bij wat het 'Surinameprobleem' gaat heten. De maatregel – een gebundeld deconcentratiebeleid via de regeling voor RijksVoorKeurswoningen (RVK-regeling) – wordt in 1975 ingevoerd als blijkt dat kleinere gemeenten niet reageren op een verzoek van VRO(M) tot opname van Surinamers en Antillianen.

Gemeentelijke zorgen

Al snel ontstaat op lokaal niveau een discussie over de woonruimteverdeling in relatie tot buitenlandse nieuwkomers. Reeds in 1972 – na rellen in de Afrikaanderwijk – komt de gemeente Rotterdam met voorstellen voor een zogenaamde 5 procent-regeling (geen toewijzing van woningen uit de gemeentelijke woningvoorraad aan migranten zodra in een wijk dit percentage wordt overschreden) om etnische spanningen beter beheersbaar te maken. Internationale jurisprudentie en een rechterlijke uitspraak over het non-discriminatiebeginsel verhinderen echter het maken van dit etnische onderscheid. Eind jaren zeventig lanceert de gemeente opnieuw een dergelijk voorstel, deze keer op basis van vrijwilligheid en met een bovengrens van 16 procent. Ook dit wordt teruggewezen onder grote druk van belangenorganisaties en juristen.

In Amsterdam en Den Haag wordt, mede op grond van die ervaring, gedwongen spreiding afgewezen. Men streeft ernaar woningen buiten de concentratiegebieden beter te ontsluiten voor migranten. In Amsterdam ontstaat in 1978 opschudding door een onderzoek waaruit spreekt dat diverse stadswijken voor buitenlanders gesloten zijn (zie Jansen 2000). De belangrijkste maatregel die wordt uitgevaardigd (Gemeente Amsterdam 1982) is een stedelijke organisatie van de woningtoewijzing van gemeentel- en corporatiewoningen op basis van een puntenurgentiesysteem. Het realiseren van een eerlijk verdelingssysteem wordt gezien als een praktischer en principieel juistere keuze dan een op etniciteit gestuurd plaatsingsbeleid.

Deze lokale discussies vinden in de jaren zeventig bij het Rijk nog weinig weerklank. Het ministerie stelt wel dat er nadelen verbonden zijn aan een hoge concentratiegraad ('het belemmert de integratie, ook van hen die wensen te integreren'), maar ziet weinig in het belemmeren van de vestigingsvrijheid: 'Non-discriminatie dient in acht te worden genomen.' (VROM 1974: 30)

Noodsprongen

Turkse en Marokkaanse gastarbeiders die werk vinden in de Nederlandse industrie komen aan onderdak via de werkgever in pensions of via persoonlijke netwerken. Met het oog op een permanent verblijf en op gezinshereniging gaan zij vanaf midden jaren zeventig op zoek naar zelfstandige woonruimte. Men kijkt vooral uit naar particuliere huurwoningen, naar door de gemeente beheerde woningen en – noodgedwongen – ook naar koopwoningen. De corporaties nemen in veel gemeenten maar een zeer klein deel van de migranten op (Cebeon 1985: 31).

Mede door hun gemiddeld geringe inkomen zijn veel Turken en Marokkanen aangewezen op povere huisvesting, vaak in de verpauperde delen van grote steden. Ze komen terecht in huizen die soms onder de door VROM gehanteerde kwaliteitsstandaard blijven (Jansen 2000). Ze nemen de plaatsen in van bewoners die zijn vertrokken naar groeikernen. De relatie met de resterende autochtone bevolking is soms gespannen. Concur-

L. Veldboer | J.W. Duyvendak *Wonen en integratiebeleid: een gemengd beeld*

rentiegevoelens en angst voor ‘overname van de buurt’ spelen op (Bovenkerk e.a. 1985).

De meeste Surinamers en Antillianen trekken in de jaren zeventig na hun overtocht rechtstreeks naar Den Haag (Hindoestanen), Rotterdam en vooral naar Amsterdam. Al aanwezige vrienden of familie zijn daarbij een belangrijke pull-factor. Deels wordt daarbij ingetrokken, deels wordt huisvesting gezocht in kamers en pensions en, uiteindelijk, vooral in de minder gewilde duurdere flatwoningen, onder andere in de Bijlmermeer in Amsterdam. In deze nieuwbouwwijk zijn de kansen op een zelfstandige, direct beschikbare woning gunstig: er bevinden zich veel woningen die door hoge huurprijzen buiten de sociale distributiesector vallen. De corporaties verhuren de woningen, vanwege dreigende leegstand, ook relatief gemakkelijk aan de nieuwkomers.

Een relatief klein deel van de Surinamers en Antillianen meldt zich voor de RVK-regeling en betreft een eengezinswoning in een kleinere gemeente. Veel rijksgenoten verzoeken echter na verloop van tijd om herhuisvesting in de Randstad. De achterliggende redenen zijn de minder ruime aanwezigheid in kleinere gemeenten van werkgelegenheid, opleidingsmogelijkheden en sociale netwerken (Leistra 1995). De geringe acceptatie door de omringende samenleving is een ander argument (Ahmad Ali en Breunesse 1980). De gebundelde deconcentratie valt zo in duigen en het beleid houdt niet lang stand. Een in 1978 door de Kamer aangenomen motie roept op de (her)huisvesting beter aan te sluiten op de vraag en dus met name in de grote steden te laten plaatsvinden (ibidem: 158-159).

3. Jaren tachtig: welkom in het woonachterstandenbeleid

Zo rond 1980 bereikt de financiële overheidsbemoediging haar hoogtepunt. Bijna de hele bouwproductie is op dat moment zwaar gesubsidieerd en voor individuen worden de woonlasten beperkt gehouden (onder andere door de huursubsidie). De geëntameerde nieuwbouw betreft zowel (sociale) huur- als koopwoningen; er wordt uitgegaan van zogenaamde sectorneutraliteit. Op lokaal niveau kan het beeld echter sterk verschillen. De huursector is vooral groot in de steden, terwijl in dorpen en middelgrote gemeenten de koopsector overheerst. Wanneer de kwantitatieve woningnood merendeels als gelenigd wordt beschouwd, start een bezinningsproces op de landelijke taak- en doelstelling.

39

Minderheden

Na de start van het gecoördineerde minderhedenbeleid besluit VRO(M) tot een ‘intensivering van het beleid’ inzake de huisvesting van minderheden. Een kleine, aparte afdeling wordt in het leven geroepen om binnen de algemene kaders hieraan aandacht te geven, zonder dat er een ontwikkeling mag ontstaan naar categoriaal beleid. ‘Dat accentueert juist het anderszijn

van etnische minderheden en zou derhalve op de lange duur eerder raciale spanningen in de hand werken dan voorkomen' (geciteerd in Jansen 2000: 164). Heel veel macht en prioriteit krijgt de afdeling dan ook niet en na 1987 wordt zij weer opgeheven. Het minderhedenbeleid krijgt al met al dus slechts een kleine plaats in het algemene volkshuisvestingsbeleid dat gericht raakt op economisch gedefinieerde aandachtsgroepen. Uitgangspunt wordt dat het reguliere instrumentarium bij woonachterstand – met name de individuele huursubsidie en de woonruimteverdeling – in gelijke mate en op gelijke wijze op een ieder van toepassing dient te zijn.

Zelfs waar sprake is van tamelijk specifieke (woonachterstand)problemen, beziet het ministerie minderheden meestal niet apart. Omdat de sociale woningmarkt eind jaren zeventig voor hen grotendeels op slot zit, kopen nogal wat minderheden, met name Turken en Marokkanen, een huis om hun gezinnen te kunnen laten overkomen. Het gaat vaak om zogeheten 'noodkoop' van kwalitatief slechte woningen die tegen een hoge prijs zijn gekocht van speculanten. Als de huizenmarkt instort en de werkloosheid toeneemt, komen veel kopers in betalingsproblemen (Bolt 2001: 164). Na Kamervragen onderkent het ministerie in 1985 dat de aanleiding om te kopen specifiek is. Maar omdat autochtone kopers met inkomensverlies evenmin worden gecompenseerd, kan er voor de etnische noodkopers geen uitzondering worden gemaakt.

Welke specifieke obstakels worden wel erkend? Knelpunten als de onderbedeling bij woningtoewijzing door veel corporaties, het moeilijk toegang krijgen tot passende huisvesting met het oog op gezinshereniging door speciale, soms tegenstrijdige voorwaarden en een tekort aan grote woningen, worden gesignaleerd. In een circulaire die de staatssecretaris doet uitgaan naar gemeenten (VROM 1983) wordt aandacht gevraagd voor deze vraagstukken. Achterstelling bij de woonruimteverdeling, alsmede een geplande spreiding van etnische minderheden door corporaties worden nadrukkelijk afgewezen. In plaats daarvan wordt het spoor aanbevolen van het verminderen van woonachterstanden en het vergroten van keuzevrijheid. Om sturend inplaatsingsbeleid tegen te gaan wordt bedreigd met het inzetten van instrumenten, maar overleg en overreding zijn eerste keus. Dwingend opgelegde maatregelen blijven uiteindelijk ook uit.

40 Door de circulaire wordt de verstrekking van woonruimtevergunningen aan minderheden vereenvoudigd. Met het oog op de gezinshereniging stelt het Rijk ook extra subsidies beschikbaar voor het realiseren van grote woningen voor grote gezinnen (meestal minderheden). Daarnaast worden de voorlichting ten behoeve van anderstaligen en de huur aan zeer grote gezinnen zwaarder gesubsidieerd (Cebeon 1985: 8).

In 1988 volgt een nieuwe circulaire waarin de kwestie van de woonruimteverdeling opnieuw aandacht krijgt. De gemeenten wordt onder andere verzocht daar beter over te rapporteren. Officieel zijn er dan nog maar weinig gemeenten en corporaties die streefpercentages hanteren in de zin van een maximum aan minderheden per wijk, straat of portiek, of juist omge-

L. Veldboer | J.W. Duyvendak *Wonen en integratiebeleid: een gemengd beeld*

keerd een naar rato verdeling per wijk van deze groepen. Signalen dat een dergelijke cijfermatige systematiek in de praktijk toch wordt gehanteerd, blijven echter 'hier en daar' opduiken (VROM 1988). Het ministerie verwerpt dergelijk beleid andermaal met stevige taal, maar ziet ook andermaal af van dwingende maatregelen tegen dwarse corporaties.

Het verkleinen van de achterstand

Tegen het eind van de jaren tachtig heeft een groeiende groep minderheden – ondanks een niet altijd evenredige toegang – de overstap gemaakt naar de sociale huursector. De afhankelijkheid van de steun van de overheid en corporaties is daarmee toegenomen.

In termen van woonachterstand stelt het Sociaal en Cultureel Planbureau (1993), dat minderheden afgezet tegen vergelijkbare groepen in de jaren tachtig nog altijd niet gelijke mogelijkheden kennen op de woningmarkt. De kwaliteit van de woning is minder, men is vaker ontevreden en wil vaker verhuizen, maar heeft meer moeite de gewenste woning te bemachtigen. Het ministerie van VROM (1993: 46) benadrukt echter vooral de pluspunten: ondanks een verslechtering van de inkomenspositie van veel minderheden, is hun achterstand met betrekking tot de woonpositie minder groot geworden. Met name bij de huisvesting van Surinamers en Antillianen is vooruitgang geboekt. Hun situatie is meer gaan lijken op die van Nederlanders met een vergelijkbare sociaal-economische situatie (Roelandt en Veerman 1989). De verhoudingsgewijs hoge woonlasten worden daarbij gecompenseerd door een bovengemiddeld gebruik van individuele huursubsidie (SCP 1993).

Turken en Marokkanen maken in de jaren tachtig progressie, in de zin dat zij hun zeer ongunstige startpositie (pensions, afbraakwoningen en dergelijke) grotendeels achter zich laten. Eind jaren tachtig zijn deze groepen, mede door hoge werkloosheidscijfers, steeds sterker aangewezen geraakt op het woningbezit van gemeenten en corporaties. Ze bezetten daarbij met name het oude, minst gewilde deel van de sociale woningvoorraad in de vooroorlogse gebieden. Veel noodkopers zijn verhuisd naar huurwoningen en zodoende daalt het percentage eigen woningbezit. Een belangrijke manifestatie van achterstand is dat beide groepen in de jaren tachtig krapper behuisd blijven dan andere minderheden en de overige bevolking.

Turken en Marokkanen hebben wel geprofiteerd van de woningverbetering door stadsvernieuwing, maar minder dan de autochtone bevolking (SCP 1993). Ze trekken vooral profijt van het terugbouwen van relatief grote woningen (zoals in Rotterdam het geval is). Een deel vertrekt echter door de sanering uit de wijken, een ander deel volgt na de oplevering, afgeschrikt door de gestegen prijzen. Vroegnaoorlogse wijken met een laag huurniveau vormen het alternatief. De stadsvernieuwing zet dus in sommige steden een (niet altijd zelfverkozen) overgang naar naoorlogse gebieden in gang. In hoeverre hier sprake is van impliciet spreidingsbeleid is moeilijk vast te stellen, al zijn er bij VROM gemeenten bekend die in de te saneren gebieden eerst een bewust etnisch concentratiebeleid voeren (Jansen 2000: 173).

Alle minderheidsgroepen hebben in de jaren tachtig gemeen dat ze sterk op de grote steden zijn gericht (Bolt en Van Kempen 2000: 23). Bij de Antillianen is het percentage het laagst (30 procent), bij de Surinamers het hoogst (48 procent). Tussen 1980 en 1990 verandert er weinig aan de situatie dat minderheden verre van gelijkelijk verdeeld wonen over de stad (ibidem: 13). In Den Haag en Rotterdam is de segregatie wel steeds groter dan in Amsterdam en Utrecht. De belangrijkste verklaring is dat in de Zuid-Hollandse steden minder minderheden zijn doorgedrongen tot naoorlogse wijken. Deels omdat er geen noodzaak is (de stadsvernieuwing levert grotere woningen op), deels omdat er weinig woningen vrijkomen in de dan nog steeds populaire tuinsteden. In Amsterdam en Utrecht leiden de stadsvernieuwing en mogelijk ook een evenrediger systeem van woonruimteverdeling tot meer uitwaaiering van minderheden over goedkope stadswijken.

4. Jaren negentig: probleemwijken differentiëren

De aangegane subsidieverplichtingen drukken eind jaren tachtig steeds zwaarder op de begroting van VROM. In de nota *Volkshuisvesting in de jaren negentig* wordt daarom niet langer uitgegaan 'van een klassiek verzorgingsstaat denken, maar van het idee van imperfecte markten' (Gerrichhauzen, 1999). Wonen op eigen kracht wordt het nieuwe credo, waarbij de overheid haar taak bijstelt tot het zorgdragen voor kwalitatief goede huisvesting voor de aandachtsgroep van minder draagkrachtigen. De individuele huursubsidie blijft daarvoor overeind als kerninstrument.

Voor het overige wordt veel overgelaten aan andere partijen. In de marktsector (middeldure huur en koop, dure huur en koop) krijgen projectontwikkelaars voortaan meer ruimte. De woningbouw in de sociale sector (lees: goedkope huur- en koopwoningen) komt hoofdzakelijk in handen van corporaties. Gevolg van deze herordening is onder andere dat het gemeentelijk woningbezit grotendeels verzelfstandigd wordt tot een 'normale' corporatie. Ook aan de financiële verstrengeling tussen overheid en corporaties komt een einde. In 1995 worden de schulden die de corporaties nog uit hebben staan bij het Rijk, vereffend met de objectsubsidieverplichtingen van het Rijk aan de corporaties (VROM 1999).

42

Meer marktwerking, verplaatsing van bevoegdheden, deregulering en een grotere autonomie voor corporaties vormen de nieuwe sturingsfilosofie. Samen met de gemeenten ziet het Rijk vanaf dat moment vooral een coördinerende rol voor zich weggelegd richting corporaties en andere partijen. Het Rijk wil agenderen, kaders scheppen, prestaties toetsen, corrigeren en nog maar ten dele optreden als (mede)financier.

Een van de aangekondigde maatregelen is het tegengaan van mislocaties van huursubsidies door het bestrijden van 'dure en goedkope scheefheid'. Hogere inkomens die profiteren van een goedkope sociale woning en lagere inkomens die te duur huren, moeten financieel passender onder-

L. Veldboer | J.W. Duyvendak *Wonen en integratiebeleid: een gemengd beeld*

dak vinden. Na protesten van gemeenten wordt deze aanpak van minder prioriteit voorzien uit angst voor toename van (inkomens)concentratie. De stelling wordt betrokken dat de aanwezigheid van financieel draagkrachtige bewoners in goedkope wijken de vitaliteit van de gebieden ten goede komt (Vermeijden 1997). Vanaf midden jaren negentig wordt hiervan werk gemaakt door het herstructureren van naoorlogse stadswijken. Naar aanleiding van een gezamenlijk rapport van het Rijk en de vier grote steden en op basis van een Kamerbrede notitie (G4 & VROM 1996; TK, Kamerstuk 25 427 nr. 2, 1997) komt het ministerie met een nieuwe nota (VROM 1997) en een nieuwe doelstelling: het versterken van de inkomensdifferentiatie in wijken waar ‘eenzijdigheid’ domineert of dreigt. De gebruiks-, toekomst- en belevingswaarde van deze wijken moet worden verbeterd door veranderingen in de woningvoorraad en door functiemenging en sociale investeringen (welzijn, zorg, onderwijs, veiligheid). Uitgangspunt van het Rijk wordt om door middel van een Investeringsfonds Stedelijke Vernieuwing (ISV) dit proces – dat gedragen moet worden door corporaties en projectontwikkelaars – aan te jagen.

Via sloop, nieuwbouw, samenvoeging, ingrijpende renovatie of *upgrading* en verkoop van sociale huurwoningen moet de woningvoorraad een ander aanzien krijgen. Bij de eerste herijking, de nota *Wonen* (2000), wordt de kwantitatieve omvang van deze stedelijke vernieuwing flink opgeschroefd (tot de sloop van 300.000 huurwoningen, samenvoeging van 80.000 huurwoningen en verkoop van 700.000 betere huurwoningen in tien jaar tijd). Een dergelijk tempo blijkt echter al snel te hoog gegrepen.

Allochtonen

De woonachterstand van etnische groepen en de geringere toegang tot de woningmarkt komen begin jaren negentig aan de orde in het kabinetsstandpunt over het allochtonenbeleid (1990). De aandacht gaat daarbij vooral uit naar onderwijs en arbeid. Voor het wonen ziet men weinig aanleiding tot koersveranderingen (VROM 1993). De vooruitgang van allochtonen op de woningmarkt gaat weliswaar langzamer dan beoogd, maar dat wordt gezien als onvermijdelijk. Van beleid gericht op een groep die in de eerste periode is verdubbeld (tot 900.000 personen) en ook nog verder zal groeien, kan niet meteen alles worden verwacht, zo meent het ministerie in reactie op geluiden van maatschappelijk ongeduld (VROM 1993: 45). Met enig optimisme wordt verwezen naar nieuwe ontwikkelingen zoals het op objectieerbare labels (wachttijd, inkomen, gezinsgrootte) gebaseerde aanbodmodel dat steeds meer gemeenten en corporaties hanteren. Inplaatsing en sturing behoren zo definitief tot het verleden.

De relatieve rust op landelijk niveau wordt doorbroken door het eerste Paarse kabinet. Het ministerie van Binnenlandse Zaken – verantwoordelijk voor het integratiebeleid – voert het aanhoudend geconcentreerd wonen van minderheden nadrukkelijk op als probleem (1994). Gevreesd wordt voor eenzijdig opgebouwde stadsgebieden, spanningen tussen etnische

groepen en gettoachtige verschijnselen. Een rapport van het SCP over concentratie en segregatie (1995) geeft verdere voeding aan deze angst. Het rapport waarschuwt nadrukkelijk voor de mogelijkheid van ‘Amerikaanse toestanden’ bij ongewijzigd beleid. Gewezen wordt op de ‘zuigkracht van eenmaal gevestigde concentratie’ en op de ongehinderde voortschrijding van concentratieprocessen omdat minderheden niet geweerd mogen worden uit concentratiewijken. ‘De ingrediënten voor marginalisering, ruimtelijke segregatie en het ontstaan van een armoedecultuur zijn voorhanden’ (SCP, 1995: 47).

Hoewel de rapportage van het SCP vooral spreekt over etnische concentraties, vertaalt het Rijk de problematiek breder. Het voorkomen van een (ruimtelijke) tweedeling langs sociaal-economische, etnische en maatschappelijke lijnen in de grote steden, wordt inzet van het grotestedenbeleid (1995: 6). In het woonbeleid valt op dat niet etnische clustering, maar sociaal-economische inkomensconcentratie geproblematiseerd wordt. Het vraagstuk van de vestigingspatronen van etnische minderheden in de grote steden wordt in de beleidsnota voor stedelijke vernieuwing zelfs niet expliciet benoemd (zie ook RMO 1997: 8). Wel wordt in indirecte zin een relatie gelegd met allochtonen: ‘Herstructurering zal ook te maken krijgen met etnische minderheden en (...) zal de stabiliteit van de wijken vergroten en kan een positief effect op het imago hebben’ (VROM 1997).

De nota *Wonen* (2000) tempert de door gemeenten geuite ambities om een ‘evenwichtige bevolkingsopbouw’ van bovenaf te sturen. De nadruk bij differentiatie wordt gelegd op ‘keuzevrijheid van onderop’, op vrijwilligheid en ook op het vergroten van de kans op doorstroming in de buurt voor de zittende bevolking. Deze nadruk op keuzevrijheid leidt onder andere tot een positieve bejegening van multicultureel bouwen (VROM 2000).

In de *Rapportage Integratiebeleid* (2002), opgesteld onder het kabinet-Balkenende I, volgt echter een opmerkelijke ommekeer. Expliciet wordt gesproken over een streven naar een minder sterke concentratie van kansarme allochtonen in de wijkbevolking. ‘Omdat het veroorzaken van overlast en/of het plegen van criminaliteit onder kansarme allochtone groeperingen in achterstandswijken oververtegenwoordigd is en de integratie vooral in deze wijken moeizaam verloopt, heeft het beleid dat gericht is op het bevorderen van spreiding vooral betrekking op de allochtone groeperingen in deze wijken’ (TK, 2002-2003, 28162, nr. 3: 3). Ook bij de woningdistributie neemt het kabinet sturing op etniciteit in overweging. Men wil nagaan of ‘bevordering van de integratie’ te hanteren is als woonruimteverdelingscriterium.

De waarneming van concentraties

Welke ontwikkelingen maakte de huisvestingspositie van migranten in het afgelopen decennium door? Opvallend is in ieder geval dat waar in de jaren tachtig vooral de woonachterstanden zijn onderzocht, in de volgende periode veel rapporten uitkomen over concentratietendenzen. Aan het eind van

L. Veldboer | J.W. Duyvendak *Wonen en integratiebeleid: een gemengd beeld*

de eeuw vormen niet-westerse allochtonen ongeveer 25 procent van de grootstedelijke bevolking (Vreeswijk e.a. 2000). Amsterdam spant de kroon: bijna eenderde van de stadsbevolking behoort tot deze categorie. Mede door de aanwezigheid van ingezetenen uit andere westerse landen, neemt het aandeel autochtonen in de grote steden af tot onder de 60 procent. Landelijk ligt dit percentage op 83 procent en vormen de 1,4 miljoen niet-westerse allochtonen bijna 9 procent van de bevolking (Van Huis 2001).

Een parallel met de jaren tachtig is dat de binnengemeentelijke segregatie-indexen in Rotterdam en Den Haag nog steeds hoger liggen dan in de andere grote steden. De verschillen worden overigens wel kleiner. Met enige vertraging is in de Zuid-Hollandse steden nu ook een doorstromingsproces op gang gekomen naar voorheen vrijwel blanke naoorlogse buurten (Bolt en Van Kempen 2000: 22). In Amsterdam, Utrecht en andere middelgrote gemeenten is dit proces al verder gevorderd, met als gevolg sterkere concentraties in naoorlogse gebieden. In grote lijnen is sprake van een lichte toename van het ongelijk verdeeld wonen van allochtonen en autochtonen over enerzijds grote steden en anderzijds kleinere gemeenten. Dit mondt in de grote steden inmiddels uit in stadswijken waar de meerderheid van de bevolking niet-autochtoon is (1 op de 6 wijken). Overigens is inmiddels ook een zekere trek uit de stad zichtbaar, met name bij Surinamers en Antillianen. Zij verhuizen veel vaker naar groeikernen zoals Almere en Nieuwegein dan Turken en Marokkanen (Van Huis 2001: 30).

De woonvoorraad in de steden (vooral huurwoningen), maar ook het geringere inkomen, blijven sterk doorwerken in het type woning van migranten. Gemiddeld woont in 2000 de helft van de Nederlanders in een koopwoning, daarentegen ligt onder niet-westerse huishoudens het percentage eigenaar-bewoners op 20 procent. En terwijl flats eenderde van alle woningtypen vormen, woont meer dan de helft van alle migranten in een flat; van de Marokkanen zelfs 70 procent (Amse en Faessen 2000: 61). Ge-corrigeerd voor verschillen in leeftijdsopbouw blijkt de tweede generatie overigens wel beter te zijn gehuisvest dan de eerste generatie.

Allochtonen blijven ook in de jaren negentig ontevredener over hun woning en over de woonomgeving – stank, lawaai, vervuiling – dan autochtone Nederlanders. Een zeer hoog aantal allochtonen (50 procent tegenover 21 procent bij autochtonen) heeft verhuiswensen (VROM 2000: 90). Specifieke culturele wensen over de indeling, architectuur en de woonomgeving zijn wel latent aanwezig, en dan vooral bij ouderen, maar spelen pas een rol als aan de ‘Nederlandse’ basisbehoeften is voldaan (The SmartAgent Company 2001: 1).

Binnen de deelmarkt van stedelijke sociale huurwoningen wordt door Turken en Marokkanen veelal ‘zijwaarts’ verhuisd. Analyses van verhuisbewegingen laten zien dat als zij uit concentratiewijken verhuizen, ze vaker dan autochtonen weer op een adres in een andere concentratiewijk terechtkomen (Uunk en Dominguez Martinez 2002). De verworven woningen zijn vaak wel iets groter en duurder in prijs (Amse en Faessen 2000: 63). Een toenemend gebruik van de individuele huursubsidie is hiervan het gevolg. In

het algemeen doen migranten inmiddels vaker een beroep op de individuele huursubsidie dan de overige bevolking (44 procent versus 30 procent). De plek van allochtone verhuizers in de oude wijken wordt vooral ingenomen door nieuwe groepen migranten die onderaan de woningmarkt starten.

5. Realisatie beleidsdoelstellingen

Woonachterstand

De algemene doelstelling die als een rode draad door het volkshuisvestingsbeleid van de overheid loopt, is de bevordering van voldoende goede woongelegenheden voor iedere burger. Binnen deze algemene doelstelling is er specifieke aandacht voor de problemen van zwakkere economische groepen. Dat veel allochtone huishoudens tot deze aandachtsgroep behoren wordt onderkend, maar dit houdt niet in dat allochtonen op nationaal niveau als een zelfstandige beleidscategorie worden aangemerkt (SCP 1993). Vanuit het idee van gelijke behandeling van vergelijkbare gevallen wordt het maken van onderscheid naar etniciteit veelal afgewezen.

In het woonbeleid is de doelstelling van evenredigheid, in de zin van gelijke kansen voor migranten op de woningmarkt, de afgelopen decennia consequent volgehouden. Migrantendienen op de eerste plaats als individuele woningzoekenden te worden behandeld, ongeacht hun etnische achtergrond. Er was dus consistentie in de overtuiging dat door middel van algemeen beleid (met name IHS en woningverdeling op niet-discriminatoire wijze) woonachterstanden konden worden weggewerkt.

Hoewel er, met name bij Turken en Marokkanen, nog achterstanden bestaan, heeft dit beleid na verloop van tijd vruchten afgeworpen. Migranten werden door de aanvankelijk afhoudende sociale huursector uiteindelijk massaal opgenomen en konden door het gebruik van huursubsidie en deels ook door de verhuisdynamiek rond stadsvernieuwing verder integreren op de woningmarkt. Schrijnende situaties zoals huisvesting in brandgevaarlijke pensions of zeer krappe, povere zelfstandige huisvesting in verpauperde buurten, zijn geschiedenis geworden. Vergeleken met dertig jaar geleden is er duidelijk een kwaliteitssprong gemaakt. Afgezet tegen autochtonen en Surinamers en Antillianen verloopt de opwaartse verhuisbaarheid van Turken en Marokkanen nog relatief traag. De achterblijvende inkomensontwikkeling is daar in belangrijke mate debet aan, maar ook de (jonge) leeftijdsopbouw speelt mee.

Het relatieve succes van de integratie van migranten op de woningmarkt, leidde echter tot nieuwe problemen c.q. politieke ambities in de jaren negentig. De relatief hoge concentratie van migranten, nu in de naoorlogse stadswijken met veel sociale huurwoningen, wordt vanaf dan steeds meer geproblematiseerd. Het bij elkaar wonen zou zowel oorzaak als illustratie van stagnerende integratie zijn.

L. Veldboer | J.W. Duyvendak *Wonen en integratiebeleid: een gemengd beeld**Diversiteit in vestigingspatronen*

Het beleid met betrekking tot het vestigingspatroon van (arme) migranten heeft voortdurend een dubbelzinnige positie ingenomen. 'Het volkshuisvestingsinstrumentarium is niet specifiek gericht op of ontwikkeld voor bestrijding van (dreigende) ruimtelijke concentratie van minimuminkomens. Mede dankzij het volkshuisvestingsbeleid is er niettemin sprake van een grote diversiteit aan inkomens en wijken' (VROM 1993: 44). Kortom: geen direct beleid, maar de verdeling van de bevolking over de woonvoorraad heeft wel steeds (indirect) de aandacht.

Bij die verdeling spelen verschillende aspecten een rol. Waar mensen kunnen en willen wonen hangt allereerst af van hun preferenties en financiële mogelijkheden. Het beleid kan huishoudens behulpzaam zijn door hen toe te rusten met kennis over de woningmarkt en door financiële tegemoetkomingen. Naast deze individuele (subject)aspecten, zijn er ook zogenaamde (collectieve) objectaspecten in het geding. De belangrijkste zijn de omvang en kenmerken van het woningaanbod en de verdelingssystemen voor huurwoningen.

Het toerusten van individuen op de woningmarkt krijgt in het algemene woonbeleid gestalte via voorlichting (waarbij voor minderheden vanaf de jaren tachtig aparte aandacht is ingeruimd) en vooral door financiële compensatie bij hoge woonlasten. De invoering van de Individuele Huursubsidie heeft ook op het punt van vestigingspatronen van migranten duidelijk doorgewerkt op de woningmarkt. Vooral Surinamers en Antillianen konden hierdoor van meet af aan kwalitatief goede woningen in nieuwbouwwijken betrekken. Voor Turken en Marokkanen speelde de IHS pas vanaf een later moment een doorslaggevende rol om betere woningen in naoorlogse stadswijken te bemachtigen.

De structuur van de Nederlandse woningmarkt met een grote hoeveelheid sociale woningen in met name de steden is een andere zeer bepalende factor geweest bij het vestigingspatroon van migranten. Hoewel de bakens – door afschaffing van veel objectsubsidies en inkrimping van de kernvoorraad – zijn verzet, is vergeleken met het buitenland die kernvoorraad nog steeds tamelijk omvangrijk.

De keuze om na de oorlog in Nederland een grote hoeveelheid betaalbare en tegelijkertijd kwalitatief vaak goede woningen in de sociale sector te bouwen, is ook nu nog van een enorme invloed op de spreiding en concentratie van verschillende bevolkingsgroepen op verschillende ruimtelijke schaalniveaus. (Bolt en Van Kempen 2000: 28)

47

Niet alleen is er in het verleden relatief veel 'sociaal' gebouwd, daarnaast is er altijd al in zekere mate (naar woningtypen) gemengd gebouwd. Daarbij komt dat binnen de sociale voorraad – mede omdat er in sommige grote steden sprake is van een gespannen woningmarkt – ook naar inkomen tamelijk gemengd wordt gewoond.

De invloed van distributiemodellen voor sociale huurwoningen op het vestigingspatroon van migranten heeft welhaast permanent aandacht gekregen. De neiging om de woonplek van etnische groepen in de sociale voorraad via sturing c.q. uitsluiting te sturen is vrijwel altijd (latent) aanwezig. De posities van enerzijds het Rijk en anderzijds corporaties en gemeenten zijn daarbij sterk verschillend. Het Rijk kon via de regeling RijksVoorkeursWonen nieuwkomers gespreid opvangen, en doet dat ook (voorheen bij rijksgenoten, nu bij asielzoekers en asielgerechtigden). Voor de reguliere, lokale woningmarkt wil(de) men echter evenredigheid betrachten. Corporaties die aanvankelijk – vaak uit angst voor onvrede bij andere huurders – minderheden gelimiteerd toegang gaven tot hun bezit, werden daarop aangesproken (maar niet altijd met veel resultaat). Vanuit het perspectief van migranten stijgt de kans op beter (en verspreid) wonen met de komst van centrale verdelingssystemen bij gemeenten. Met het aanbodmodel wordt de evenredige slaagkans bij de distributie van woningen pas echt een feit en zijn er geen mogelijkheden meer tot selectieve inplaatsing. De verwachting dat aanbodmodellen een tegenwicht vormen voor processen van concentratie en spreiding wordt echter niet bewaarheid.

Voor de mate van spreiding en concentratie zijn kenmerken van de voorraad en de (im)populariteit van de buurten veel belangrijker. Deze factoren bepalen in sterke mate de voorkeuren van de overige woningzoekenden, de mate waarin zij uit woningen en buurten wegtrekken en de ruimte die daardoor ontstaat voor nieuwkomers (die kwalitatief mindere opties accepteren). (VROM 1996: 10)

Dat minder goede woningen in de startfase voor lief worden genomen, betekent niet dat minderheden andere ambities hebben dan Nederlanders (Bolt 2001: 161-165) of dat zij matige woningen accepteren om bij elkaar te kunnen wonen. Er wordt wel enig belang gehecht aan de aanwezigheid van landgenoten of specifieke voorzieningen, maar dat weegt niet zwaarder dan de wens van een goede woning, liefst in een gemengde omgeving met ongeveer evenveel autochtonen als allochtonen (NCB 2001). Concentratieverschijnselen lijken dan ook eerder het gevolg van het wegtrekken van autochtone Nederlanders uit bepaalde buurten, dan van preferenties van allochtonen (Bolt en Van Kempen 2000: 29).

48

Dat de corporaties (en overheden) de controle op de vraagzijde (toewijzing) inmiddels kwijt zijn, impliceert dat differentiebeleid zich nog hoofdzakelijk kan afspeelen op de aanbodzijde. Terwijl de overheid in de jaren negentig op volkshuisvestingsgebied een drastische stap terugzet en de polsstok dus minder ver reikt, worden de ambities wat betreft de stedelijke vernieuwing opgeschroefd: het bouwen van nieuwe, andere woningen in deze wijken moet leiden tot een gedifferentieerde bevolkingssamenstelling. De vernieuwing gaat gepaard met hoge streefcijfers in termen van te slopen en te verkopen huurwoningen. Dat de aanpak van onaantrekkelijke

L. Veldboer | J.W. Duyvendak *Wonen en integratiebeleid: een gemengd beeld*

gebieden indirecte effecten heeft op de vestigingsplaats van migranten wordt onderkend, maar zelden worden die effecten expliciet als oogmerk uitgesproken. Pas onder de kabinetten-Balkenende wordt het tegengaan van etnische concentraties openlijk nagestreefd.

6. Conclusie: integratie door woonbeleid?

Waar bij het wegwerken van individuele woonachterstanden het accent dus heeft gelegen op het subject, is bij het tegengaan van concentratie de nadruk steeds meer komen te liggen op de te veranderen woningvoorraad (object). Maar ook hier zijn de directe aangrijpingspunten voor beleid feitelijk gering. Marktwerking, privatisering en deregulering vormen het nieuwe bestuurlijke arrangement en beperken de mogelijkheden voor corrigerende sturing. De overheid rest slechts de rol van aanjager. De ambities zijn er desondanks niet kleiner op geworden. Zo wordt verondersteld dat gemengd wonen allerlei integratievoordelen in andere sferen met zich meebrengt. Het kabinet-Balkenende I zet ook sterk in op deze gedachte. Tegelijkertijd vormt de expliciete link die door dit kabinet wordt gelegd met etniciteit een breuk met de neutraal-territoriale focus op de wijk.

Ingrepen in de woningvoorraad lijken vaak effectief. De statistische gebiedsscores gaan na een vernieuwing meestal vooruit: afnemende werkloosheid, dalende criminaliteit en juist een toenemende belevingswaarde. Dit mooie resultaat heeft echter niet zozeer van doen met ander en beter gedrag van de oorspronkelijke wijkbewoners, als wel met de komst van een andere populatie (entree van middeninkomens, vertrek van lagere inkomens). Elders kan de belevingswaarde en de veiligheid juist weer onder druk komen te staan (het zogeheten waterbedeffect): door de ingreep verplaatsen problemen en deviant gedrag zich (Ouweland 2000).

Het beleid veronderstelt dat woonconcentraties nadelig zijn voor de integratie van migranten op andere terreinen. Hoewel een eensluidend, laat staan een definitief wetenschappelijk oordeel ontbreekt, wijzen de meeste empirische gegevens vooralsnog echter niet op het bestaan van (sterke) buurteffecten in Nederland. Een terugkerende bevinding is namelijk dat individuele kenmerken (opleidingsniveau, etniciteit, geslacht) van veel sterkere invloed zijn op iemands sociale positie dan wijkenmerken. De 'slechte' buurt is bij werkloosheid bijvoorbeeld van veel minder grote invloed dan de lage opleiding (Van Berkel e.a. 1996). In overeenstemming hiermee vindt Uunk (2000) slechts een zwakke samenhang tussen het aandeel allochtonen in een wijk en hun sociaal-economische positie. Voor zover die samenhang er is, is deze bovendien niet toe- maar afgenomen in de afgelopen periode. Uit Nederlands onderzoek naar criminaliteit (Van der Leun, Snel en Engbersen 1998) en naar schoolloopbanen van jongeren komt evenmin een duidelijke negatieve invloed van achterstandsbuurten naar voren. Hoogstens kan worden gesteld dat in een buurt met veel problemen er

wellicht minder uitdaging is om tot individuele verbetering te komen dan in zeer goeude buurten (Gramberg 2000).

Een wel aangetroffen buurteffect heeft betrekking op de sociaal-culturele integratie. Dagevos (2001: 169) heeft een effect waargenomen tussen het aandeel allochtonen in de wijk en de mate van assimilatie (gemeten naar bijvoorbeeld opvattingen over man-vrouwrollen en beheersing van de Nederlandse taal). Met het stijgen van het aandeel allochtonen in een wijk blijkt de sociale en culturele afstand ten opzichte van de autochtone samenleving groter te worden. Een verminderde ontmoetingskans met autochtonen en een grotere sociale controle binnen de etnische groep zouden hiervoor een verklaring kunnen bieden. Juist dit culturele aspect speelt de laatste tijd een belangrijke rol in politieke en publieke discussies. Maar ook hier ligt de teleurstelling bij hoge ambities op de loer. Evaluatieonderzoek (Kleinhans e.a. 2000; Van Beckhoven en Van Kempen 2002: 32) laat zien dat gemengd bouwen nauwelijks leidt tot gemengd leven, tot nieuwe contacten tussen autochtonen en allochtonen.

Vanzelfsprekend is dit geen argument tegen gemengd bouwen, laat staan tegen gemengde wijken. Wel is het een waarschuwing dat met het volkshuisvestingsbeleid wellicht minder kan worden bereikt dan nu, bijvoorbeeld in Rotterdam, voor mogelijk wordt gehouden. Er worden weliswaar hoge ambities geformuleerd, maar de middelen zijn feitelijk beperkt, terwijl de uitkomsten ongewis zijn. Een manier om hieraan te ontsnappen is nieuwe en vergaande middelen vragen om te kunnen sturen in de bevolkingssamenstelling, zoals Rotterdam dat recentelijk ook heeft gedaan. Een andere manier is het nog eens bezien van de ambities van het huisvestingsbeleid: paradoxaal genoeg kan een te grote fixatie op het wonen & de wijk de kans verkleinen op een succesvolle aanpak van grote stadsproblemen.

Noten

1 In de eerste helft van de twintigste eeuw zijn soortgelijke vragen opgeworpen rond de positie van autochtone arbeiders. De vooroorlogse tuindorpen en een aantal naoorlogse wijken die zijn opgezet als ‘*balanced*

communities’, zijn illustraties van de gedachtegang dat de bevolkingssamenstelling van een gebied van belang is voor maatschappelijke integratie (Veldboer en Kleinhans 2001).

50

Geraadpleegde literatuur

Ahmad, A. en K. Breunissen (1980) Huisvesting van Surinamers in Nederland. In: R. Spreekmeester en W. Evers, *Huisvesting van etnische minderheden*. Den Haag.

Amse, A. en W. Faessen (2000) *Allochtonen en hun woonsituatie*. In: *Allochtonen in Nederland 2000*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.

L. Veldboer | J.W. Duyvendak *Wonen en integratiebeleid: een gemengd beeld*

- Beckhoven, E. van en R. van Kempen (2002) Effecten van herstructurering op de buurt. In: *Tijdschrift voor de sociale sector* 9, 26-32.
- Berkel, R. van, A. Brand en J. Maaskant (1996) *Uitgeschreven of afgeschreven? Werklozen door de tijd gevolgd.* Utrecht.
- Bolt, G. (2001) *Wooncarrières van Turken en Marokkanen in ruimtelijk perspectief.* Utrecht.
- Bolt, G. en R. van Kempen (2000) Concentratie en segregatie in Nederlandse steden. In: R. van Kempen e.a. *Segregatie en concentratie in Nederlandse steden: mogelijke effecten en mogelijk beleid.* Assen: Van Gorcum.
- Bovenkerk, F., K. Bruin, L. Brunt en H. Wouters (1985) *Vreemd volk, gemengde gevoelens: etnische verhoudingen in een grote stad.* Amsterdam/Meppel: Uitgeverij Boom.
- Cebeon (1989) *Stadsvernieuwing en etnische minderheden vier jaar later.* Den Haag: Ministerie van VROM.
- Cebeon (1995) *Minderheden aan boord.* Den Haag: Ministerie van VROM.
- Dagevos, J.M. (2001) *Perspectief op integratie: over de sociaal-culturele en structurele integratie van etnische minderheden in Nederland.* Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Gemeente Rotterdam (2003), *Rotterdam zet door. Op weg naar een stad in balans.* Rotterdam: Gemeente Rotterdam.
- Gerrichhauzen, L. (2001) *De dynamiek in de ordening van de volkshuisvesting.* Den Haag: Ministerie van VROM.
- Gramberg, P. (2000) De invloed van de buurt op schoolloopbanen. In: *Agora* 3, 20-21.
- G4 en Ministerie VROM (1996) *De gedifferentieerde stad, gezamenlijke rapportage van de vier grote steden en het Rijk.* Den Haag: Ministerie van VROM.
- Huis, L. van en J. Nicolaas (2000) *Alloctonen en hun verhuisgedrag. In: Alloctonen in Nederland 2000. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.*
- Huis, L. van (2001) *Spreiding van niet-westerse alloctonen over Nederland. In: Alloctonen in Nederland, 2001. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.*
- Jansen, J. (2000) *Ergens anders onderdak. Een geschiedenis van opvang en huisvesting van immigranten in Nederland 1945-1995.* Dissertatie. Universiteit Leiden.
- Kleinhans, R., L. Veldboer en J.W. Duyvendak (1999/2000) *Integratie door differentiatie? Een onderzoek naar de sociale effecten van gemengd bouwen.* Rotterdam/Den Haag: Erasmus Universiteit Rotterdam/Ministerie van VROM.
- Leistra, G. (1995) *Parbo aan de Amstel. Surinamers in Nederland.* Amsterdam/Antwerpen.
- Leun, J. van der, E. Snel en G. Engbersen (1998) *Ongelijkheid in onveiligheid.* In: *Tijdschrift voor de criminologie* 4, 370 e.v.
- Minister van Binnenlandse Zaken (1989) *Actieprogramma Minderhedenbeleid 1990.* Den Haag: Sdu. Ministerie van Binnenlandse Zaken
- (1995) *Steden staan voor stedelijkheid. Concept convenant Grote-Stedenbeleid kabinet-G15.* Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken.
- Ministers van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer & van Vreemdelingenzaken en Integratie (2002) *Rapportage integratiebeleid etnische minderheden 2002.* TK, 2002-2003, 28162, nr. 3. Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer
- (2000) *Nota mensen, wensen, wonen.* Den Haag: VROM, Centrale Directie Communicatie.

- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (1999) *Evaluatienota volkshuisvesting in de jaren negentig. Evaluatie: Wonen in de 21e eeuw*. Den Haag: VROM, Centrale Directie Communicatie.
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (1997) *Nota stedelijke vernieuwing*. Den Haag: VROM, Centrale Directie Voorlichting en Externe Betrekkingen.
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (1993) *Rapportage huisvesting Minderheden*. Den Haag: VROM.
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (1989) *Nota volkshuisvesting in de jaren negentig: van bouwen naar wonen*. Den Haag: Sdu.
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (1988) *Huisvesting minderheden*. Circulaire 88-33. Zoetermeer.
- Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (1983) *Huisvesting minderheden*. Circulaire 83-16. Zoetermeer.
- Ouwehand, A. (red.) (2000) *De vernieuwing halverwege. Evaluatie vernieuwing Bijlmermeer 1992-1999*. Amsterdam: Begeleidingsgroep Evaluatie Vernieuwing Bijlmermeer.
- Penninx, R., J. Tillie, H. Vermeulen, M. de Vries en R. Wolff (1995) *Migratie, minderheden en beleid in de toekomst. Een trendstudie*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Praag, C.S. van (1981) *Allochtonen, huisvesting en spreiding*. Rijswijk: SCP.
- Praag, C.S. van (1989) *De woonsituatie van etnische minderheden. Een analyse van het Woningbehoefte-onderzoek 1985/1986*. Rijswijk: SCP.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) (1997) *Stedelijke vernieuwing; advies 2*. Den Haag: Sdu.
- Roelandt, Th. en J. Veeman (1989) *Minderheden in Nederland. Sectorstudie Huisvesting*. Rotterdam: ISEO.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) (1993) *Woonsituatie minderheden 1982-1990*. Rijswijk: SCP.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) (1995) *Rapportage etnische minderheden 1995; concentratie en segregatie*. Rijswijk: SCP.
- The SmartAgent Company (2001) *Woonbeleving allochtonen*. Amersfoort: The SmartAgent Company.
- Uunk, W. (2001) *Concentratie en achterstand*. Assen: van Gorcum.
- Uunk, W. en Dominguez Martinez (2002) *Wijken in beweging. Migratie in en uit concentratiewijken*. Assen: van Gorcum.
- Veldboer, L. en R. Kleinhans (2001) *De gemengde wijk: living together apart*. In: J.W. Duyvendak en L. Veldboer (red.) *Meeting Point Nederland: over samenlevingsopbouw, multiculturaliteit en sociale cohesie*. Amsterdam: Boom.
- Vermeijden, B. (1997) *Stadsvernieuwing '66 - '96. Dynamiek in het beleidsdenken*. Delft: Publikatieburo Bouwkunde.